Загальне мовознавство
УДК 81’367.7

МЕТОДИКА ОПИСУ ХУДОЖНЬОГО КОНЦЕПТУ В СУЧАСНИХ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

METHODS OF LITERARY CONCEPTS DESCRIPTION IN MODERN ANTHROPOLOGICAL RESEARCHES

Сидоренко І.А.,
здобувач ступеня доктора філософії
кафедри теорії та практики перекладу англійської мови
КПІ ім. Ігоря Сікорського

Стаття присвячена дослідженню поняття художнього концепту, з’ясована специфіка його наукового трактування. Розглядаються особливості художніх концептів, їх природа та засоби вираження. Встановлено, що домінування тих чи інших авторських художніх концептів у складі концептуальної ідіосфери зумовлює особливості ідіостилю. Здійснений аналіз структури, наукових методів опису та моделювання художніх концептів. Визначена методика дослідження концептів художніх текстів з метою подальшого вивчення індивідуально-авторського стилю письменника.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, художній концепт, концептуальний аналіз, індивідуально-авторський художній концепт, концептуальна ідіосфера, ідіостиль.

Статья посвящена исследованию понятия художественного концепта и специфике его научной интерпретации. Рассматриваются особенности художественных концептов, их природа и средства выражения. Установлено, что доминирование тех или иных авторских концептов в составе

концептуальной идиосферы предопределяет особенности идиостиля. Осуществлен анализ структуры, научных методов описания и моделирования художественных концептов. Определена методика исследования концептов художественных текстов с целью дальнейшего изучения индивидуально-авторского стиля писателя.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, художественный концепт, концептуальный анализ, индивидуально-авторский художественный концепт, концептуальная идиосфера, идиостиль.

Given article is devoted to the study of the notion of literary concept and its scientific interpretation. The features of literary concepts, their linguistic nature and means of verbalization are revealed. It is established that the predominance of certain author's concepts in the conceptual idiosphere determines the peculiarities of idiostyle. The analysis of literary concept structure as well as scientific methods of its description and modeling is considered. The methodology of linguistic research of the concepts in literary texts that makes it possible to explore the author's individual style is determined.

Key words: cognitive linguistics, literary concept, conceptual analysis, individual artistic concept, conceptual idiosphere, idiostyle.

Постановка проблеми. Одним із головних досягнень сучасного мовознавства є виділення та позначення мінімальної функціонально-мисленнєвої одиниці – концепту, в яку закладена інформація про особливості сприйняття оточуючої дійсності як окремою особистістю, так і всім народом, та абстрагування її від термінів "поняття" та "значення". Не менш важливим є усвідомлення того, що картину світу, в якій відображається інтерпретація людиною реальності, утворює система таких одиниць.

Поняття концепту знаходиться у центрі лінгвістичних досліджень когнітологічного напряму. Мовознавцями запропоновані різноманітні трактування та визначення терміну "концепт", розроблені комплексні методики

його дослідження та моделювання. Методи концептуального аналізу стали провідними при вивченні творів художньої літератури, адже як влучно зауважила В. Кухаренко, художній текст може обійтися без сюжету і без теми, однак без концепту, що відповідає моральній, соціальній і естетичній ідеї, художній текст неможливий. Весь процес інтерпретації та осмислення твору зводиться до пошуків засобів вираження концепту, і яким би не був характер змістової інформації, автор завжди підпорядковує її вираженню головної ідеї, яка втілюється саме в концепті. Концептуальність художнього тексту є його визначальною категорією [10, с. 89].

Такої ж думки дотримується І. Гальперін, який також зазначає, що першою та найважливішою категорією художнього тексту є концептуальність. Крім того, науковець переконаний, що творче переосмислення концептуальної інформації відкриває індивідуально-авторське розуміння процесів, що відбуваються в оточуючому нас світі, надає можливість осягнути уявний світ письменника [5, с. 38].

У зв’язку з цим, Л. Брославська та І. Шевченко наголошують, що сприйняття явищ зовнішнього світу особистістю неминуче носить характер індивідуального знакового закріплення денотативних сутностей, що є своєрідною трансформацією авторської концептуальної картини світу, яка, в свою чергу, є ментальним підґрунтям ідіостилю [3, с. 25].

У своєму дослідженні ми погоджуємося з вищезгаданими поглядами і вважаємо, що ідіостиль – це нерозривна єдність ментальних та мовних процесів, за допомогою яких можна зрозуміти художній задум письменника. А отже, будь-яке дослідження ідіостилістичних особливостей автора художнього твору буде неповним без урахування когнітивного аспекту.

Крім того, при когнітивному вивченні специфіки ідіостилю важливим є застосування релевантної методики, яка дозволяє змоделювати та дослідити концептуальну ідіосферу автора, виявити та реконструювати провідні концепти його творів, встановити їх смисловий об’єм, що, в свою чергу, стане ключем для розуміння індивідуально-авторського світосприйняття.

Під концептуальною ідіосферою (індивідуально-авторською концептосферою) ми розуміємо сукупність провідних (домінуючих) концептів певного автора, що визначає неповторність особистісного усвідомлення навколишньої дійсності та формує унікальний художній простір авторських творів.

Аналітичний огляд наукових досліджень ідіостилю крізь призму концептуального аналізу вказує на те, що наразі відсутня єдина методика вивчення авторського концепту. Дослідниками пропонуються різні підходи до вирішення даної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепти, особливості їх функціонування, структура та методика дослідження стали об'єктом ґрунтовних лінгвістичних розвідок багатьох як вітчизняних, так і закордонних науковців починаючи з другої половини XX століття, а саме Н. Арутюнової (1998), С. Аскольдова-Алєєксєєва (1928), Н. Болотнової (2007), Г. Вежбицької (1996), І. Голубовської (2002), П. Верт (1999), В. Карасик (2002), В. Красних (2003), У. Левелт (1993), Д. Лихачова (1993), П. Мацьків (2007), К. Пруст (2007), О. Селіванової (2000), Е. Семіно (2007), П. Стоквелл (2002), Ю. Степанова (1997), Л. Талмі (2000), Л. Траск (1999) К. Хейзен (2006). Проведений аналітичний огляд сучасного наукового доробку, присвяченого вивченню вищезгаданого поняття, вказує на те, що за останні роки інтерес до цієї проблеми тільки зростає. Так, поняття концепту розглядається у наукових працях таких вітчизняних дослідників, як Л. Брославська (2016), О. Дойчик (2012), Ж. Буць (2016), Г. Єфимчук (2018), О. Кагановська (2013), С. Крацило (2016), О. Мазепова (2013), В. Ніконова (2012), Г. Передерій (2010), Л. Шевченко (2016), Л. Ясногурська (2018). Серед закордонних мовознавців, що звертаються до питання концептуалізації явищ мовної дійсності, виділяємо Т. Васильєву (2012), В. Еванс (2009), Р. Лангакер (2009), В. Маслову (2011), Л. Петрову (2011), І Стерніна (2016), І. Тарасову (2010).

Постановка завдання. Метою даної розвідки є опис сучасних методів дослідження художніх концептів, представлених у роботах вітчизняних і

зарубіжних лінгвістів, визначення найбільш релевантних для моделювання індивідуально-авторського концепту як складової ідіостилю письменника. Предметом статті виступають сучасні методики дослідження концептів та концептосфери у художніх текстах; об'єктом – особливості їх застосування при вивченні ідіостилю автора на матеріалі художньої літератури.

Виклад основного матеріалу. Підґрунтям для сучасної наукової інтерпретації поняття концепту стали роботи Р. Джакендорфа (1990), де вчений оперував поняттями концепту об'єкта та його частин, концепту дії, часу, ознаки, що ставило виділювані ним концепти у певну відповідність до частин мови. Поштовхом для подальших досліджень у цьому напрямі стали розвідки Д. Лихачова, який розглядав концепти як особливі ментальні утворення, ментальні образи, які виникають у результаті зіткнення словникового значення слова з особистим досвідом людини та її свідомістю. Дослідник переконував, що концепт існує не для самого слова, а для кожного основного (словникового) значення окремо [7, с. 26].

Загалом, наявні лінгвістичні підходи до вивчення концептів зводяться до розмежування між лінгвокультурологією та лінгвокогнітивістикою. В межах лінгвокультурології концепт розглядається, передусім, у якості феномена культури. Так, І. Голубовська визначає концепт як ментальну одиницю знання про світ, яка має складну гетерогенну структуру і є культурно детермінованою [7, с. 54]. Представники лінгвокогнітивного напряму вважають, що концепт виступає "згустком" мовної інформації, семантичною структурою символічної одиниці [20, с. 10], інформаційно-когнітивною структурою свідомості, чиї зв'язки із мовою підпорядковані механізмам взаємодії кодових переходів вербального та концептуального у свідомості людини [17, с. 195].

Сукупність концептів, яка утворює модус світосприйняття певного етносу, визначається як концептосфера. У структурі концептосфери можна виділити ядро (універсальні для людства знання) та периферію (національно зумовлені знання). Носієм концептосфери виступає національна мова [7, с.54].

Аналітичний огляд наукових джерел дозволив зробити висновок про те, що одним з найдискусійніших питань серед науковців залишається проблема класифікації концептів. Незважаючи на те, що спроби створити загальну типологію та систематизувати концепти є досить чисельними, наразі відсутня єдина класифікація, на яку можна було б опиратися. Попри це, можемо виділити наступні аспекти, на яких базується розподіл концептів у провідних наукових дослідженях:

1) вербальний (А. Бабушкін, А. Вежбицька, Р. Джекендофф, В. Еванс, В. Маслова, Р. Лангакер, П. Мацьків);

2) суб'єктивний (О. Селіванова, Г. Слишкін);

3) смисловий (В. Іващенко, В. Ніконова);

4) когнітивний (С. Аскольдов, С. Воркачов, З. Попова, А. Приходько, Ю. Степанов, Л. Талмі);

5) поняттєвий (М. Піменова).

Наукове трактування структури концепту також є неоднозначним. Одні дослідники наголошують на недоцільності стратифікації концепту, інші обстоюють твердження про його структурованість, наполягаючи, водночас, на нечіткому характері цієї структури, її розмитості. Це пов'язано з динамічним функціонуванням даного поняття: воно постійно актуалізує різноманітні свої аспекти, зближується, накладається або співіснує поряд із іншими такими ж одиницями. Концепт – це цілісна одиниця, утворена тісним переплетенням різних за своїм змістом елементів, що отримують різне теоретичне обґрунтування [14, с. 246].

Однак, більшість вчених все ж одностайні в тому, що концепт складається з ядра та периферії, включаючи в себе понятійну складову (вербальний аспект), перцептовно-образну складову (когнітивний аспект) та ціннісну складову (суб'єктивний аспект). Ядро – це словникові значення тієї чи іншої лексеми, яка є іменем концепту; периферія – суб'єктивний досвід, різноманітні прагматичні складові ядерної лексеми [12, с. 261]. Отже, ядро

концепту складають загальноприйняті поняття, а периферія несе відбиток того, що внесла культура, традиції, індивідуальне світосприйняття.

Цікавим, на нашу думку, є твердження М. Полюжина про те, що ядром концепту є чуттєво-наочний образ. Він формується на основі особистісного досвіду, є гранично конкретним та виконує функцію кодування. Навколо ядра групуються базові пласти, у яких ознаки розміщуються від менш до більш абстрактних. На периферії розміщується "інтерпретаційне поле", яке охоплює оцінки різних ознак концепту [16, с. 219].

Розмірковуючи про будову концепту, дослідник виділяє три структурних типи концептів: 1) однорівневі (базовий пласт); 2) багаторівневі (декілька когнітивних пластів, різні за рівнями абстрактності, що послідовно нашаровуються на базовий пласт); сегментні (базовий чуттєвий пласт, оточений декількома рівноправними за ступенем абстракції сегментами) [16, с. 220].

Незважаючи на чисельність та розбіжність наукових поглядів щодо типології концептів, всі дослідники одностайні в розрізненні художніх та нехудожніх концептів.

Термін "художній концепт" уведено С. Аскольдовим-Алєксєєвим у 1928 р. Дослідник розглядає художній концепт як базову одиницю індивідуально-авторської свідомості, в якій відзеркалено результат інтерпретації світу письменником. Як зазначає В. Ніконова, художні концепти відрізняються від нехудожніх в плані змісту і в плані вираження, за структурою і за обсягом. Інформативна насиченість визначає їхню багатовимірну і багатокомпонентну структуру, яка включає предметно-почуттєвий, образно-асоціативний і смисловий шари. У предметно-почуттєвому шарі структуровано інформацію денотативного характеру, базові знання про абстрактні феномени. В образно-асоціативному шарі репрезентовано авторські асоціації, через які розкривається специфіка світобачення, міститься інформація конотативного типу. Смисловий шар формує інформація асоціативного змісту: асоціації, породжені індивідуально-авторськими смислами [13, с. 11-13].

Особливості художнього концепту Л. Губа визначає наступним чином: вони індивідуалістичні, особистісні, розмиті і складні психологічно; це комплекс уявлень, почуттів, емоцій, вольових проявів, що виникають на основі художньої асоціативності. Чим більший культурний та емоційний досвід письменника, тим глибші та просторіші його концепти [6, с. 617-618].

Базуючись на дослідженнях О. Сергєєвої (2006), дослідниця пропонує класифікацію художніх концептів на основі співвідношення оригінальності (індивідуальності змісту):

1) загально-художні концепти (архетипи та прототипи) – ментальні конструкти, зміст та експліканти яких повністю або частково співпадають в багатьох художніх текстах різних авторів із номінаціями та змістом концептів-універсалій;

2) авторські концепти (ідіотипи), номінації яких можуть співпадати з номінаціями концептів-універсалій, проте, змістове наповнення індивідуально-авторських концептів не співпадає зі змістом відповідних концептів-універсалій. Зміст та вербалізація даних концептів характерні для творчості лише одного автора;

3) індивідуально-авторські концепти (кенотипи) – абсолютно оригінальні, естетичні конструкти, яких не існує у мовній картині світу середнього носія мови, а номінації та зміст не мають аналогів серед концептів-універсалій. Ці концепти є авторськими неологізмами [6, с. 618].

Подібний розподіл (архетипні, стереотипні, ідіотипні та кенотипні словесні образи) знаходимо і в дослідженнях Л. Бєлєхової (2008-2011).

Проведений аналітичний огляд наукових досліджень, присвячених методиці вивчення художніх концептів, дозволив нам зробити висновок про те, що підґрунтям для моделювання останніх найчастіше стає поетико-когнітивний та семантико-когнітивний аналіз.

Поетико-когнітивний підхід до аналізу художньої семантики, зосереджений на з’ясуванні закономірностей концептуалізації художнього

світу, визначенні принципів реконструкції світорозуміння автора й експлікації концептуального змісту твору є основою розвідок В. Ніконової [13, с. 13].

Методику семантико-когнітивного аналізу, яка акцентує динамічний характер текстових концептів художнього твору і визначає поетапний розгляд текстових концептів на трьох рівнях – семантичному, метасеміотичному та метаметасеміотичному застосовує О. Кагановська [8, 23-24].

В свою чергу, С. Крацило пропонує власний алгоритм дослідження художнього концепту: 1) визначення головного вербалізатора та основного способу прямої номінації; 2) етимологічний аналіз, дефініційний аналіз (дослідження словникових визначень) та компонентний аналіз, який застосовано для опису структурної впорядкованості значення лексем імені концепту з метою виявлення домінантних сем та системних відношень всередині концепту; 3) аналіз синонімів ключового слова, які вербалізують концепт, що дає змогу виявити його диференційні атрибути; 4) дослідження фразеологізмів та паремій, що представляють образний та ціннісний компоненти [9, с.53].

Проаналізувавши науковий доробок, присвячений особливостям дослідження художнього концепту, можемо підсумувати, що концептуальний аналіз художнього твору передбачає дослідження втілення концепту на різних рівнях тексту: тематичному, сюжетно-композиційному, емотивно-образному. Вербалізація та експлікація змісту концепту відбувається на всіх мовних рівнях: лексемами і фразеосполученнями, різноманітними стилістичними і мовновиражальними засобами, структурними і позиціональними схемами речень (синтаксичні концепти), текстом чи групою текстів. Невербалізовані концепти виступають у вигляді лакуни. Їх представляють у вигляді схеми, фрейму, сценарію.

Методика дослідження художніх концептів з метою з’ясування ідіостилістичних особливостей того чи іншого автора має свою специфіку. Ідіостиль розглядається крізь систему концептуальних моделей в напрямку від

когнітивних феноменів до їхньої мовної реалізації та виділення індивідуально-авторської концептосфери [3, с. 23].

У дослідженні Л. Брославської та І Шевченко представлена програма аналізу когнітивної ідіосфери автора твору як послідовне вирішення низки завдань: із залученням даних аналізу ідіолекту й ідіодискурсу письменника встановлення домінантних авторських художніх концептів у складі концептуальної ідіосфери та визначення специфіки конфігурації таких концептів; виокремлення провідних рис ідіостилю (когнітивного стилю) як єдності мовних, стилістичних і ментальних домінант [3, с. 25-26].

В свою чергу, Т. Васильєва пропонує, передусім, встановити ключове слово – репрезентант концепту в художньому творі. Наступним етапом дослідження є визначення словникового значення ключового слова-репрезентанта і його смислового наповнення, що трактується в залежності від художнього контексту, індивідуально-авторського наповнення слова. Розгляд художнього концепту включає в себе аналіз його асоціативних зв'язків, асоціативно-семантичного поля змісту концепту і особливостей його репрезентації в творі. Подальший аналіз направлений від вивчення мовних засобів репрезентації концепту до розуміння його індивідуального змісту. На заключному етапі характеризуються зв'язки концепту з іншими ключовими константами художньої концептосфери автора, визначається місце концепту в художній картині світу письменника [4, с. 53-54].

На лексико-семантичному та мовленнєвому рівнях крізь призму мовленнєвих жанрів та мовленнєвих актів виведено концепт, притаманний художній картині світу Т. Вільямса, у дисертаційному дослідженні О. Байоль. У результаті лексико-семантичного аналізу дослідниця виявляє ядерні та периферійні номінації концепту, вивчає їх контекстуальне оточення на граматичному та лексико-семантичному рівні, що дозволяє виділити конотативні значення, які віддзеркалюють світосприйняття автора [1, ст.10].

Висновки. Концептуалізація світу в художньому тексті, з одного боку, відображає загальноприйняті реалії буття, а з іншого – унікальні, інколи уявні

ідеї – особливий індивідуально-авторський спосіб інтерпретації навколишньої дійсності.

Сучасні дослідження художньої літератури, що проводяться у когнітивному руслі крізь призму антропоцентричної парадигми, спрямовані на розкриття особливостей картини світу письменника, розуміння всієї глибини та неповторності авторської художньої майстерності. Центральною категорією таких досліджень виступає художній концепт, який розглядається як одиниця авторської художньої свідомості, що відображає індивідуальне осмислення та образне уявлення сутності явищ навколишнього світу. Художній концепт реалізує своє смислове значення в семантико-асоціативному контексті літературного твору.

Услід за Л. Брославською та І. Шевченко вважаємо, що домінуючі індивідуально-авторські концепти формують концептуальну ідіосферу автора, яка є невід'ємною складовою ідіостилю.

Художній концепт має цілісну, але багаторівневу структуру: ядро (понятійний рівень) та периферію, пласти якої включають перцептивно-образний, асоціативний та оцінно-ціннісний рівні. Відповідно, методика дослідження художніх концептів включає в себе виявлення домінуючих номінацій концептів на всіх рівнях, моделювання цих номінацій за допомогою вербальних та невербальних засобів на основі лексико-семантичного аналізу, визначення семантичного потенціалу ядерних та периферійних номінацій концептів з метою реконструкції авторської концептуальної ідіосфери.

У своєму дослідженні ми виділяємо методики, запропоновані О. Байоль, Т. Васильєвою, В. Ніконовою, вважаємо їх найбільш релевантними для дослідження авторського художнього концепту. Перспективою дослідження вважаємо виявлення та аналіз провідних концептів творів представників жанру американської драми на основі представлених методик.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Байоль О.В. Драматургічний дискурс Теннессі Вільямса: комунікативно-когнітивний аспект: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.04. Київ, 2008. 21 с.

2. Брославська Л.Я. Об'єктивація американського лінгвокультурного концепту *Війна* в ідіодискурсі Ернеста Хемінгуея: дис. … канд. філол. наук: 10.02.04. Харків, 2016. 221 с.

3. Брославська Л.Я., Шевченко І.С. Ідіостиль і концептуальна ідіосфера автора у художньому дискурсі. *Вісник ХНУ. Дискурсологія: семантика і прагматика.* № 1003. 2012. С. 22-27.

4. Васильева Т.И. Литературоведческий подход к изучению художественного концепта. *Филологические науки. Вопросы теории и практики.* 2012. № 7(18). С. 51-54.

5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / Отв. ред. Г.В. Степанов. Москва: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2009. 144 с.

6. Губа Л.В. Художній концепт як репрезентант поетичної мовної свідомості. *Молодий вчений. Філологічні науки.* 2018. № 3(55). С. 616-619.

7. Голубовська І.О., Корольов І.Р. Актуальні проблеми сучасної лінгвістики: курс лекцій. Київ: ВПЦ "Київський університет", 2011. 223 с.

8. Кагановська О.М. Текстові концепти художньої прози: когнітивна та комунікативна динаміка (на матеріалі французької романістики середини XX сторіччя): автореф. дис. … док. філол. наук: 10.02.05. Київ, 2003. 33с.

9. Крацило С.О. Профілізація концепту MARRIAGE в англійські мові: дис. … канд. філол. наук: 10.02.04. Львів, 2016. 2016 с.

10. Кухаренко В.А. Інтерпретація тексту: підруч. для студ. старш. курсів філол. спец. Вінниця: Нова книга, 2004. 261 с.

11. Мацьків П.В. Мовна картина світу в контексті суміжних наукових понять. *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія "Філологічні науки". Мовознавство.* 2017. № 7. С. 115-118.

12. Мазепова О.В. Дослідження концептів та концептосфери на матеріалі східних мов. *Studia Linguistica.* 2011. № 5. С. 259-265.

13. Ніконова В.Г. Концептуальний простір трагічного в п’єсах Шекспіра: поетико-когнітивний аналіз: автореф. дис. … док. філол. наук: 10.02.04. Київ, 2008. 34 с.

14. Огар А.О. Суперечливі аспекти поняття “концепт”. *Проблеми гуманітарних наук. Серія “Філологія”.* 2013. № 32. С. 242-252.

15. Передерій Г.М. Концептуальний простір англомовної поетичної драми XX століття: жанрово-силістичний аспект: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.04. Херсон, 2010. 23 с.

16. Полюжин М.М. Поняття, концепт та його структура. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство.* 2015. № 4. С. 212-222.

17. Селіванова О.О. Концептуальний аналіз: проблеми та принципи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Лінгвістика”.* 2006. № 4. С. 194-197.

18. Четова Н.Й. Особливості ідентифікації художніх концептів уявного у фентезійній картині світу творів Дж. Толкіна. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Філологія.* 2013. № 38. С. 134-136.

19. Шевченко Л.Л. Методика концептуальних досліджень. *Науковий часопис НПУ імені М. Драгоманова: Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2012. № 9. С. 52-56.

20. New directions in cognitive linguistics / ed. by V. Evans, S. Pourcel. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamin’s Publishing Company, 2009. 520 p.